

РУБЪН МАРКЪМ

Запознайте се с
БЪЛГАРИЯ

Първо българско издание на
знаковата книга **Meet Bulgaria**

Превод от английски:
Аглика Маркова

София
2024

БЪЛГАРСКА **ИСТОРИЯ**

© Рубън Маркъм, автор

© Азлика Маркова, превод

Владислав Карагеоргиев, редактор

Ива Колева, коректор

© Таня Минчева, Kontur Creative, корица

Стоян Аманасов, Kontur Creative, графично оформление

© Янко Илиев, снимка на корица

„БИ 93“ ООД

София, 2024 г.

ISBN 978-619-7688-40-5

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ЩО Е БЪЛГАРИЯ?.....	11
II. СТРАНАТА И ВСИЧКО В НЕЯ И ПО НЕЯ.....	24
III. КАКВИ СА ХОРАТА.....	36
IV. ОФОРМЯНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ.....	50
V. КАК СЕ ИЗКАРВА ХЛЯБЪТ.....	78

VI. ЖИВОТЪТ НА СЕЛО – ПРОЗАТА.....	101
VII. ЖИВОТЪТ НА СЕЛО – ПОЕЗИЯТА.....	112
VIII. ПОВИННОСТ.....	144
IX. ЗАБАВЛЕНИЯТА.....	154
X. ПОМЪДРЯВАНЕТО.....	167

XI. ЛИТЕРАТУРАТА.....	189
XII. ЖИВОПИСТА.....	224
XIII. ОПЕРАТА И ТЕАТЪРЪТ.....	239
XIV. ВЗАИМНОТО КОМАНДОРЕНЕ.....	251
XV. ЗАСТАВАМЕ СИ НА МЯСТОТО!.....	267

XVI. ДЕЙСТВАМЕ.....	284
XVII. ГОЛЯМОТО ОБЩИНСКО КОВЧЕЖЕ.....	304
XVIII. КАК СЕ СВЪРЗВАТ ДВАТА КРАЯ.....	314
XIX. АМЕРИКАНСКИТЕ ВДЪХНОВИТЕЛИ.....	320
XX. Е, ТОВА БЕШЕ!.....	333

РУБЪН МАРКЪМ – „НОВИЯТ БАУЧЕР НА БЪЛГАРИЯ“

В нашата нова история малцина чужденци са оставили толкова дълбока следа, колкото ирландският журналист Джеймс Баучер (1850 – 1920). Неговото дългогодишно сътрудничество за българската национална кауза го превръща в един от най-уважаваните и почитани чуждестранни приятели на страната ни, наричан „най-верния[т] и непоколебим приятел, когото някога е имал българският народ“. През 2022 г. сдружение „Българска история“ издаде първия български превод на биографичната книга „Животът на Джеймс Баучер“, предпоставяйки на съвременните читатели възможността да се запознаят с делото на този значим журналист. Две години по-късно продължаваме тази традиция, като представяме първия български превод на друга важна книга – „Запознайте се с България“ на Рубън Маркъм. Публикувана на английски език през 1931 г., тази книга предлага уникален и живописен портрет на България, видян през очите на американски мисионер, учител и журналист, който, подобно на Баучер, установява дълбока връзка с българския народ и неговата култура. Неслучайно приживе Маркъм е наричан „новият Баучер на България“.

Рубън (също се среща като Рувим или Рубен) Хенри Маркъм е роден на 21 февруари 1887 г. в Туелв Майл, окръг Смит, щата Канзас. През 1908 г. завършва колежа „Уошбърн“ в гр. Топека, след което продължава образованието си в Ню Йорк. През 1911 г. се дипломира като магистър по философия в Колумбийския университет. През следващата година е ръкоположен като конгрегационен пастор, след което се отправя към България, за да служи като мисионер на Конгрешанската

църква. Установява се със съпругата си в гр. Самоков, където двамата работят като преподаватели в Американския колеж и създават семейство.

В края на Първата световна война, с одобрението на Американския борг, Маркъм свидетелства пред Комисията по външни работи в Сената на САЩ, лобирайки страната му да не обявява война на България. Мисията му се увенчава с успех, а самият той се завръща във втората си родина през 1920 г. През следващите години, наред с преподавателската си дейност, основава и редактира няколко периодични издания, както и сътрудничи на редица български вестници. В своите материали той пише за зверствата на гръцките войници по време на Петричкия инцидент, както и за репресиите на властта след Септемврийското въстание. През 1927 г. става кореспондент на „Крисчън Сайънс Монитър“ и по-късно служи и като кореспондент за Балканите и за Централна и Югоизточна Европа.

В края на 1932 г. Маркъм се мести със семейството си във Виена, където продължава своята журналистическа дейност. Две години по-късно е изпратен в Африка по време на Втората италианско-етиопска война (1935 – 1937). Впоследствие пътува и до Близкия изток, а впечатленията си отразява в книгата „Люлката на човечеството. Едно пътуване из Сирия, Халдея, Трансйордания, Египет и Палестина“, издана на български език през 1937 г.

По време на Втората световна война (1939 – 1945) Маркъм се намира в САЩ, а след нейния завършек е изпратен в България, Унгария и Румъния, където пише за новата политическа ситуация в Централна и Югоизточна Европа. За откритите си критики към действията на Съветския съюз в Източна Европа през 1946 г. му е забранен достъпът до страните под съветски контрол. В последвалите години Маркъм продължава да пише, издавайки няколко книги, сред които: „Имперският комунизъм на Тито“ (1947), „Да се събудим ние, протестантите!“ (1949), „Румъния под съветско иго“ (1949), „Комунистите смазват църквите в Източна Европа“ (1950).

Рубън Хенри Маркъм завършва своя земен път на 29 декември 1949 г. в гр. Вашингтон.

През февруари 1931 г. Маркъм издава в гр. София може би най-популярната си книга – *Meet Bulgaria* („Запознайте се с България“) – съкровищница от дългогодишни впечатления и наблюдения, събрани по време на живота му в страната. Съставена от двайсет глави, книгата предлага пълна картина на България между двете световни войни, като започва с въпроса „Що е България?“ и преминава през теми като география, история, селски бит, икономическо развитие, образование, култура и политика до края на 20-те години на ХХ век. След издаването си книгата бързо печели признание, а Външното министерство я включва в списъка на пропагандната литература, разпространявана в българските дипломатически служби за граница. През юни същата година видният писател, публицист и дипломат Симеон Радев (1879 – 1967), тогава пълномощен министър във Вашингтон, също убеждава българското правителство, че книгата на Маркъм ще намери добър прием в САЩ и че авторът ѝ е „голям и енергичен приятел на България“.

„Запознайте се с България“ от Рубън Маркъм не е просто поредният пътепис, написан от чуждестранен кореспондент, отправил се на Балканите. Това е дълбоко и проникновено произведение, създадено от човек, който е живял и активно участвал в политическия и културен живот на страната. На страниците на тази книга авторът описва своето дълбоко разбиране и признателност към българската литература, изобразително и театрално изкуство. Неведнъж той изразява възхищението си от българските обичаи, народна музика и умотворения, както и от трудолюбието на българския селянин, дълбоко свързан със своята земя.

Днес, 93 години след първото си отпечатване, книгата „Запознайте се с България“ се появява за първи път и на български език. Настоящото издание предпоставя на съвременните български читатели уникалната възможност да видят своята собствена страна през погледа на „един по-

българен космополит“, който не само опознава България, но и свързва съдбата си с нея. Включените бележки пог линия в изданието целят да представят на читателите по-пълна и подробна представа за споменатите в книгата събития и личности.

Владислав Карагеоргиев

ГЛАВА I

ЩО Е БЪЛГАРИЯ?

Настоящата книжка е въведение към България. Но не тържествено „въведение“, от което на човек му се господва и което някой учен професор би използвал за свое „Въведение във философията“ или „Въведение в етнологията“. По-скоро бих го определил като писмо, въвеждащо ни в страната. И пак няма да е точно, защото при подобни писма човек е почти напълно сигурен, че онзи, който му пише, ще иска нещо от него. А в нашия случай България не иска нищо. България дори не знае, че се опитвам да ви я представя.

Защото България е моя добра приятелка и все едно че, както си вървим двамата по улицата, те срещам, читателю – ти си един от познатите ми – и ти казвам: „А, здравей, Любезний ми Читателю, запознай се с България, убеден съм, че ще откриеш какво чаровно и госта необичайно създание е тя, тя е...“.

Защото в момента възнамерявам да пиша точно по този въпрос. Що е България? Какво точно бих определил като специфично българско? Кои са най-ярките характеристики на страната и на хората ѝ? Какво ги отличава от останалите двайсет и седем европейски нации? Какво имам наум, когато в някоя група гържава кажа „Това ми напомня България“ или „Не, в България не е така“?

* * *

България означава огромно изобилие от много вкусни неща за ягене. Означава здраве и енергия, тежък физически труд и веселба от сърце. България се радва на ясно небе и ярко слънце. Има сурови, страховити планини за преодоляване; дълбоки, тъмни гори за скитане, бурно море, ромолящо на нежен бряг, за къпане, и дълбоки клисури, които ви примамват покрай пенливи потоци нагоре към диви, самотни уединения.

България се състои от несметни полянки с безброй отсенки на зелено, които си махат приятелски; от ливади, изпъстрени с маргаритки, танцуващи в подножието на обрасли с трева хълмове, от безкрайни пламтящи макове, лумнали безгрижно по обширните равнини; от зелени, изпъстрени с тъмноолилави плодове лозя, отпразили се в строг ред нагоре по слънчевите склонове; от тучни градини, проснати край лениви потоци, в които скърцат грубовати и бавни пръскачки; от хиляди свенливи селца с чела от червени тухли, увенчали възвишенията, сгушени по склоновете, разкратчени из горите, струпани край изворите, изтеглили се покрай реките.

България е стага от черни и бели овце, които пасат по планинските склонове; покорни черни биволи, които почти незабележимо се придвижват из неравните пътища, теглейки скърцащи тежко натоварени каруци, връз които са се проснали заспали каруцари; големи сиви крави, потеглящи всяка сутрин от десетки грачета към общинските пасища, за да се върнат вечерта, когато всяка крава безпогрешно ще се упъти през извитата предна порта на собствения си двор покрай ниския, ален, широк покрив на дома, към мястото си в обора; гребнички, зле гледани, гръгливи кончета, неуморни като хрътки, пъстри поради украсата си от сини мъниста, шумни поради неспирните звънчета, потеглили тромави каручки по планински пътища.

България е обширна лятна равнина, жужаща и святкаща с ярко облечени селяни, натъпкани като пчели в китка люцерна, избуяла край редица от пчелини. Волове с извити гърби-

ни теглят рала през нивичките; жените водят животните, мъжете орат, по клоните на гърветата или по импровизирани засенчени триножници, в шарени гомоткани люлки са бебетата; жените, в цървули и ръчнотъкани или гомашно предени къси сукмани, където черното се редува с широки червени препаски и красиво избродирани ръкави и нагръдници, работят, стиснали здраво гигантски тригълни мотики с къси гръжки, предимно в градините и на лозето; бабите с хурки, затъкнати в коланите им, пасат гъски в затревените местенца, докато чевръстите им пръсти превръщат безбройните влакна бяла вълна, току-що изпрегана от тях, във все по-удължаваща се нишка, която гъргори точно както гъргори водата, стичаща се по устието на някоя фуния; момченца носят вода в стомни от най-близкия извор и я подават на работниците да отпият; големи семейства се събират пог широките корони на гърветата, украсили всеки български пейзаж, когато слънцето е в най-високата си точка и пари най-жарко: похапват хляб с лук, краставици и кисело мляко, а плътно повити бебета, окичени по челцата със сини мъниста против уроки, сучат, та чак се гавят на гръдта на младите си майчици.

България е златна ожъната нива, из която селски момци и девойки събират класовете узряло жито и се предават на нежни романтични взаимни чувства. Девойките се нареждат една след друга, ниско превили гръб над развълнувания океан от богатство, който потрепва заедно с маковите листца, готови всеки миг да изчезнат, преди да ги връхлети някой внезапен повей на вятъра или някоя унищожителна градушка от онези, които често помитат посевите; те режат със сърпове класовете в безбройните ниви, полагайки ръкояките една след друга след себе си, за да могат момците да ги навържат на снопи, след това да ги струпат в по-широките пространства зад вършачките, задвижвани от локомотиви, и да овършеят пшеницата; докато в планинските селца коне или волове, подкарвани в кръг все по-близо около стълб в средата на пространството, изпотъпкват сламата, за да освободят зърното.

* * *

България е концерт, симфония, хор. В хлагината привечер младите жътварки, които бавно минават напред-назад из ожънатата нива, пеят загружно народни песни, а младите жътвари, работещи погуре им, поемат напева и откликват. Групичките го тях се присъединяват и така музиката постепенно оглася цялото поле – чак до края, където златното слънце бавно залязва за златната равнина и отеква в строфите, пети в такт със свистящите сърпове. По празниците площадите на селцата потреперват от възбудата, изсвирена от неуморните гайди, от развеселените мъже, около които хороваги от пъстроцветно облечени весели момци и девойки, хванали се за ръце или наловили се за колани, се вият часове наред, кръг след кръг, в ритмични сложни стъпки. В груги села тъмнокожи цигански певци пристигат със своите пленителни, смеещи се гъгулки и момците и девойките танцуват народните си танци пог звуците на по-жива, по-закачлива музика; докато в малките паланки, където не битуват майстори гайдари, нито се отбиват скитници цигани, младите танцуват пог звуците на собствена пронизителна монотонна музика, като девойките припяват от едния край на хоровага, а момците откликват от гругия. В събота и неделя горите и планините ечат от гласовете на десетки хиляди туристи, които, метнали раници на гръб, крачат по неведоми зашумени пътеки, запътили се към хижички пог галечни върхове, където възпяват – през гългите нощни часове пог лунната светлина, огряваща гървесните върхари – горите, отечеството, бунтовниците, войната, любовта и свободата.

А пък овчарчетата – и това е несъмнено най-хубавото, ама наистина най-хубавото от всичко – изправили се сред стагата си по възвишенията, нагуващи от сърце крехките си тънки свирчици, създават пронизваща сърцето музика, предавайки мечтите и болките на незапомнени по чет поколения неизвестни хора, които повече от хилядолетие са пасли стага, копали са градинки, правили са сирене, бродира-

ли са изящни теменужки по домашно ушити забражки, били са свидетели на римските завоевателни набези по техните равнини, на нашествията на кръстоносците из техните долини, на походите на варварите през техните планини, на турското господство в цялата им земя през тежкия мрак на прогължилото пет века потисничество, на руския поход, погобен на пукването на зората от Изток и предназначен да ги отърве. Цялото бреме на потисничеството, страданието и надеждите на онези векове вибрира в песните на пастирите; всяка свирчица пее за себе си, но чрез нея се изливат въздишките и молитвите на цяла нация.

България е работилница: страна на сръчни пръсти на майстори, които, сегнали в стаички сред момчета чирачета и младежи калфи, работят, но прогължават да се учат, с надеждата с времето да сегнат в собствен „гюкян“, вече като „майстори“ и заобиколени от собствени чираци и калфи. Ако ви трябва чифт нови обуца, влизате в точно такъв гюкян, стъпвате по чорапи върху лист хартия и оставяте „майсторът“ да ви вземе мярка. В груг „гюкян“ ще ви изплетат пуловер, в трети ще ви ушият кат грехи, в четвърти ще ви изработят калпак от агнешка кожа. Пак в такива „гюкяни“ ще ви направят каруцата и сеглата, както и кани, чайници, гривни, венчални венци – всички вещи, необходими при песнеливия стил на живот на една селска нация. А ако се качите в планината до извора, ще намерите стотици „мангри“, в които „майсторите“ правят невероятно вкусните балканско сирене и балкански кашкавал, всичко това – от овче мляко; докато през месец юни в знаменитата „Розова долина“ на България груги умели занаятчии ще гестилират златни капки розово масло от лавините розови листчета, събирани всяка сутрин още докато са росни.

* * *

България е страна, в която „Могата“ властва неоспоримо. Но това не е могата, която познаваме от Париж или от Ню Йорк. Преклонението пред могата не се изразява в тичане

след последната тенденция. Тук властва могата на Баба, а не на най-младата девойка. Ако започнете да разглеждате някой стар семеен албум, няма да попагнете на момичета, танцуващи на селския мезган в наше време, облечени все в ново и модно; момите, които ще видите снимани, са облечени сякаш в грехите на мамината пралеля. Но понеже съществуват, естествено, собствени пралели, всяко село си има и собствен стил. В някои села момите носят черни поли, гълги и плисирани; в други моминските поли са от лек бял материал; някои момичета украсяват костюмите си с оранжеви цветя, други – с изображението на гребната птичка червеногръдка; някои гържат на тъмни забрадки, други употребяват цветни; на сватба някои гаряват носни кърпи, други – пешкири; някои носят престилчици, пламтящи от цветове, други – големи престилки с избродирани в голната им част кордон от цветя. Но всичко си е редно и пристойно, всичко си е по обичая. Защото точно така са се носили мама и баба, точно това ще огобрят татко и дядо... нито пък могата е ограничена единствено до жените, защото има райони, в които мъжете също носят богато украсено облекло. Какви ли не красавци се перчат в овчи кожухчета, с широки, свободни ръкави, понякога оброчени с гантела, с ризи, пламтящи от изцяла ръчна бродерия, с гървени павурчета за напикката, навремени толкова красиво изработени, че могат да се оприличат на цветна страница на екземпляр от Библията в някой средновековен манастир.

Всички правила на поведение в България са строги и непроменими, точно както диктатите в стила и точно толкова старомодни. Българите са педантични и приемат живота безкрайно сериозно. Правила като „Разрешено е“ и „Не е разрешено“ са вдълбани здраво в сърцата им. Те съчетават славянското черногледство с мрачната трезвост на американските пуритани или на старозаветните евреи. Пропити са от суровостта на Мойсея и от непримиримостта на втория старозаветен пророк – Амос. Често човеку се чини, че българите са понесли на раменете си бремето на вековете и на Вселената. Понаблюдавайте някоя неделя речичката

стари българки, които, насядали по варосаните камъни пред домовете си, гледат как животът в градчето дефилира пред очите им нагоре-надолу по улиците. Наблюдателките са спретнати, стегнати, благоприлични, не се оживяват дори докато клякарят. Облеклото им е тъмно, забрадките им са също тъмни, обрамчени по краищата с тясна тъмна гантеле. Когато Кметът или Полковникът минат по тротоара край тях, всички се надигат, покланят се и тържествено си сягат обратно. От невръстно детство са крачили по строго предписани им пътища и се гордеят, че неизменно са изпълнявали гълга си. Понаблюдавайте през същите тези неделни дни и съпрузите им в кафенетата. Те сега стегнати, спретнати, строги, топло облечени в гебели широки грехи, нахлутили агнешките си калпаци на главите, като безшумно премятат големите жълти мъниста на броениците си, прилично засмукали цигарите си. Сегиз-тогиз отпиват шумна глътка черно турско кафе и произнасят строга присъда над някой прикљученски настроен хлапак, отклонил се от пътя на гедите си.

А може би ще посетите някой българин за имения му ден? Това е наистина най-щастливият момент от годината, празник, галеч по-сериозен, отколкото е рожденият ден за някой американец или англичанин. Къщата свети от чистота, именникът е облечен в най-хубавите си грехи, готов да посрещне всичките си приятели и съседи. На свой ред те всички ще му гойдат на имен ден, защото „да не почетеш Петър на Петровден, Мария на Богородица и Иван на Ивановден“, е непростимо оскърбление. А като пристигнеш, ще те посрещне на прага домакинят, който ще се ръкува с теб, ще те приветства с „добре дошъл“ и ще те въведе в гостната, където ще се ръкуваш с многобройните други гости, разположили се по гългите миндери от двете страни на помещението. Като прикљочиш със здрависванията и се настаниш между останалите гости, домакинят ще те приветства още веднъж и след като те уведоми, че много си се „поправил“, ще те попита как си ти и как са твоите хора, и ще ти предаде пожеланията на своите хора, при което ти пък на свой ред

ще се поинтересуваш как са те и как е тяхното здраве по същия тържествен и приличен маниер. Това на практика ще изчерпи темата на разговора и ти ще продължиш да седиш в безбурната, нематериална атмосфера на квакерско¹ събиране. Само внимавай да не се притесниш и да решиш, че е необходимо да кажеш нещо, за да оживиш нещата. Това изобщо не е необходимо. Защото присъстващите без изключение си прекарват чудесно и не усещат никаква нужда да похвърлят остроумни реплики на банални теми. Съвсем скоро домакинята ще ти върчи лъжичка ароматно сладко или мармалаг, който ти ще погълнеш наведнъж с глътка вода, докато в това време всички учтиво ще ти пожелават „наздраве“. След това гостите ще започнат да се разотиват един подир друг, точно по реда, по който са пристигнали, а междувреме ще запустигат груги, които ще заемат местата им.

Лекомислието се избягва, несериозността се заклеявя. Посетете българска художествена изложба и разгледайте статуи на типични българи, изрязани от мрамор от скулптори – хората, които най-добре познават народа си. Какви солидни, непоклатими типове ще видите! Какви решителни лица, каква вярност към установения ред, каква готовност да се страда за приетите идеали, каква честност, откровеност, последователност! Каква минимална преструвка, какво презрение към изкуствената красота, какво смазващо презрение към кокетството, какво безмилостно отхвърляне на девойката, кривнала от правия път, какво отвлечение към мъжа, нарушил обета си, какво героично примирение с тежки ситуации! Тук майките се изтощават в името на образованието на синовете си, девойките понасят невероятни трудности, за да може брат им да ходи на училище, гецата стават на крака при влизането на баща си в стаята, съпругите се изправят при появата на съпруга си; „преди хората“ невястата няма да си позволи нищо по-интимно, за да изрази любовта към избраника си, освен да му целуне ръка.

¹ Квакери – последователи на християнска протестантска секта от XVII век в Англия, която отхвърля църковните обреди и института на свещениците. Проповядва пацифизъм. – Бел. ред.

Тези хора принадлежат към човешкия вид, който си плаща сметките, построява си къща, купува орна земя, открива училища, гради черкви, зида обществени чешми.

* * *

А българите са и пестеливи. Спестовността им е пословична. Да поминаваш с малко, е кардинално гостойнство. Разточителството е непростим грях. Прахосничеството е едновременно безразсъдство и беззаконие. Пищната показност е чисто и просто суета. Пестеливостта и спестовността са погнечатали всеки етап от живота в България. Скромността е национален идеал. Ползата и практичността са нейните последици. Когато пътуват, много българи носят обувката си в ръка, за да не ги изтъркат. Във влака целокупната нация пътува в трета класа. Има някои групи гържави, в които по-изтъкнатите представители на интелигенцията биха се притеснили да си признаят, че пътуват в трета класа, докато всеки българин, просмукан от своята народопсихология, все едно гали е депутат, или университетски професор, ще се усеща не на място, като знае, че „троши пари“ във втора класа, при положение че с третокласен билет ще стигне целта си за същото време. В България се продава по-малко парфюм, отколкото в съседните ней гържави. Луксът не е на същата почит, по-малко пари се харчат за забавления, веселието не е така буйно. И безумствата не са на почит, нощният живот е твърде ограничен. Хората си лягат рано и стават рано. Луксозните автомобили се броят на пръсти. Титли не съществуват, няма величествени имена. Заможни хора има, но не се самоизтъкват. Дрехите се шият, за да изкарат много време. Храната е проста, незаетите стаи в домовете се дават под наем. Минава се без излишества. Но не и без необходимото. Българите са солиден народ и инвестират парите си. Страстно се стремят да притежават. До един се опитват да си купят малко земя и да си построят къща или поне част от къща. Държат да са част от всяко основно благо. Имат общински пасища. Имат

обща гора. Билетите за влак струват малко. Трамвайните билети са евтини. До момента Държавната банка обслужва обикновените хора. Земеделската банка² е на разположение на съществена част от селяните. Кооперативната банка³ обслужва гребните гюкянджии и занаятчии. Така се прави опит гържавата да обслужва всички. Подпочвените богатства, където и да са открити, принадлежат на гържавата. Богатствата, укрити от хора, бягащи от нашественици през последните две хилядолетия, по закон не принадлежат на човека, който ги е откопал, а на нацията. България напомня голямо семейство, всеки член на което се смята в правото си да притежава равен дял от всичко и не се колебае да го поиска незабавно и гласно.

Само че, за да си поиска този дял, българинът е готов да работи. Това е най-близкото до аристократизма качество, което българинът притежава: гордостта от майсторството. Българите са градинари, и то изключително добри градинари. Стотици българи пътуват по всички части на Югоизточна Европа, за да обработват градини и да продават плодове и зеленчуци. Те се наслаждават на върховните си градинарски умения. Гордеят се със способността си да заминат за чужбина и да надминат местните в собствената им родина. Знаят, че са майстори, които познават тайната на идеалните домати, ягоди, чушки и краставици. Тяхно е господството в тази област, те са си спечелили международна слава и не се срамуват от постиженията си.

Но са и добри селяни. България е селска нация. Главното занятие на практически всички българи е да отглеждат неща от земята. И са горди с това. Земята, която обработват, е

² Българска земеделска банка (БЗБ) – третата държавна банка в България след Българска народна банка и Пощенска спестовна каса. Основана е през 1904 г. и функционира в продължение на трийсет години, след което е обединена с Българска централна кооперативна банка в Българска земеделска и кооперативна банка (1934 – 1947). – Бел. рег.

³ Българска централна кооперативна банка (БЦКБ) – четвъртата държавна банка в България. Основана е през 1910 г., като през 1934 г. е обединена с БЗБ в Българска земеделска и кооперативна банка (1934 – 1947). – Бел. рег.

тяхна собствена, както са и животните, с които я обработват, и сечивата, с които работят. Всички българи са страстно привързани към земята. В повечето случаи са я наследили от родителите си и по традиция вярват, че е грях да я прогадат. Селото гледа неогобрително на всеки селянин, който се освобождава от земята си, и почти всеки българин изживява като бегствие необходимостта да се раздели със земята си. И дори ако някой селянин се издигне в света и се премести от родното си село в града, продължава да си обработва градинка и да гържи свиня и крава. Вероятно именно любовта на българина към земята го вдъхновява и да я обработва. Затова е превърнал земята си в градина, равнините и долините – в най-красивите и плодните в своята част на света; затова е прошарил страната си с проходими пътища и преобразява жалките селца, натъпкани с бедни хижици, в съвременни грачета. Излиза на работа много рано сутрин, връща се късно вечер и се труди с енергия и сръчност. Селянинът и семейството му ходят на черква, почиват в празник, спазват постите. Същият селянин изпраца децата си на училище, поддържа селското кооперативно гружество и членува в Земеделската партия⁴. И макар да не е имал предимството да изучи съвременните методи на поземлената аристокрация, както са случили събратята му в Унгария, Полша и Румъния, и макар че последен е освободен от турското владичество, той в много отношения е надминал всичките си съседи и се гордее с това. Носи се неговата слава на прилежен човек, за когото из гържавите извън България често можете да чуете: „Работи като българин“.

* * *

Тези са някои от характеристиките на България, чертите, които съставят българския дух. Не търсете в тези чер-

⁴ Български земеделски народен съюз – земеделско политическо движение в България. Съюзът е създаден през 1899 г. като професионална организация на селяните, която скоро се превръща в политическа партия, чиято популярност достига своя връх след Първата световна война. – Бел. рег.

ти веселостта на Румъния, гъвкавостта на Гърция, музикалността на Италия, яснотата в мисленето на Франция. Но очаквайте розови градини, гоматени лехи, млади жетварки, ниви, изобилстващи с работници; гайди, печални песни, пети повсеместно, магически кавали, пламтящи макове, пари, печелени с тежък труд и харчени разумно; обещание осъществено, гълг изпълнен, чест защитена, гума спазена, мяра за мяра осъществена; очаквайте страст към образование и сурово съблюдаван гълг, който ще поддържа нацията в грамите на изпитанията през идните векове.

* * *

В описанията или характеристиките, които ще последват оттук нататък, нямам за цел да прославям България, нито да я тупам по рамото. Няма човек, който по-малко от мен да е неин хвалител. След гългото си пребиваване на Балканите съм силно отвлечен от желанието да се възславят малките нации и да им се приписват достойнства. Защото връз цяла Югоизточна Европа въздейства смесица от разнообразни и ужасно мощни по естеството си фактори, единият от които е, че е велик гълг на всички, трудещи се за процъфтяването и щастието на човечеството, да търсят подходящо средство, което да поддържа всички тези фактори в стабилно, справедливо и трайно равновесие. А таква равновесие може да се постигне само чрез взаимни компромиси. Опасно е която и да било балканска държава да постига желаното по отношение на територия и власт, да осъществява своите идеали и да воюва за своите „свещени права“, тъй като всички те си противоречат по ужасяващ начин. Именно това е причината да не съм привърженик на идеите нито за „Велика Румъния“, нито за „Велика Сърбия“; да не съм почитател на „Велика Елада“ или „Велика Албания“, или „Велика България“. Не поддържа никакви претенции за „ненарушими искания“ – нито за България, нито за друга държава. Не пледирам българската кауза, не призовавам към кръстоносен поход в името на България. Противно на личните

си скромни вкусове, настоявам да ми се признае правото на разкош чрез обичта ми към много народи. Между които са и българите. Прекарал съм сред българи много години и винаги ми е драго да се връщам сред тях. Доставка ми удоволствие да ви разказвам за тях – това е причината да го правя сега. Надявам се, че българите ще успеят да изгладят разногласията със съседите си, тъй че всички балкански народи да заживеят в съгласие, сигурност и благоденствие.

ГЛАВА II

СТРАНАТА И ВСИЧКО В НЕЯ И ПО НЕЯ

Може да се каже, че България е в долния ъгъл на долния ъгъл на Европа, макар че това, разбира се, зависи от личната гледна точка. Смятаме ли, че Ню Йорк или Сан Франциско са ключ за долната врата на Америка? Според нас накъде гледа нашият свят – на Изток или на Запад? Не лицеве ли изгрева, а не залеза? Защото, ако отговорът е положителен, то в долния ъгъл на долния ъгъл на Европа е Португалия, докато България е предпочитаната зелена морава в европейския преден ъгъл.

Както и да го гледаме, България заема значителна част от най-източния от трите европейски полуострова, потопили се в зеленкавите води на Средиземноморието и съседните му морета. Западният полуостров приютава Испания и Португалия, в средния е разположена Италия, а Балканите са на най-обширния от трите и галеч не по-малко красив и богат. България не е разположена в най-живописната, нито в най-богатата част на Балканския полуостров, защото Югославия на запад се радва на по-чаровно крайбрежие, мамещо с голям брой стръмни планини и по-широка ивица равнини, докато в Румъния пък намираме повече минерални богатства, както и един от най-обширните простори на богатата европейска земеделска земя. И независимо от всичко това, България си остава благословена земя, една от най-мечтаните за живот страни в света.

България има формата на четириъгълник, с горе-долу размерите на щата Охайо, с площ точно 39 649 квадратни мили.

На север, в продължение на 246 мили, граничи с най-голямата и най-известна международна граница – Дунава, по която големи кораби стигат чак до самото сърце на Централна Европа и която, съединена с Рейн, свързва Азия с Британските острови. Големото спрехаво Черно море пък е източната граница на България и ѝ предлага 193 мили възможности за две пристанища, както и един от най-привлекателните за плувците морски плажове в Европа. Турция и България са съседки за цели 145 мили на югоизток, след което, вече на юг, Гърция и България имат обща граница с дължина 301 мили. Тази граница се внася на върха на величествена планинска верига: Беласица, където Гърция, Югославия и България се срещат. Именно Югославия опира в България на запад, където границата криволичи в продължение на 325 мили, простирайки се от Гърция на юг чак до Дунава на север.

През миналия век повърхността, известна като „България“, многократно е променяла размера и формата си, протягала се е и се е свивала като разгразнена амеба... ако този знаменит животински вид изобщо може да бъде разгразнен. Много са официалните и неофициалните личности, преначертавали границите на България. Неофициалните карти са били изготвяни в професорски кабинети или в дипломатически канцеларии и неизменно са били сравнително големи. Официалните пък са се начертавали по бойните полета с байонети и в повечето случаи са били малки и госта окастряни. Картата, изобразяваща България на днешния ден, е най-малката, в която страната досега е била принуждавана да се свие, и целокупната нация се оплаква, че ѝ е прекалено тясна и изобщо не ѝ е по мярка. Тази карта беше погнесена на България в Париж преди около малко повече от десетилетие⁵ и е изработена, общо взето, в същия стил, в който са изработени и картите, наложени върху Германия, Австрия и Унгария. Не издавам никаква тайна с гумите, че не същест-

⁵ Става дума за Ньойския мирен договор, подписан на 27 ноември 1919 г. между България и страните от Антантата. Влиза в системата от мирни договори, изработени през 1919 – 1920 г. от Парижката конференция за мир. – Бел. рег.

вува българин, който го смята за приключен сезона за изработване на нови и нови карти за Балканския полуостров.

* * *

България е разделена на две почти равни части от гълагата Балканска верига, която минава направо през страната от запад към изток, прилична на огромен кит, изтегнал се върху бурните морски вълни и скрил под тях главата и опашката си. Северната половина на страната ни показва сравнително високи хребети; в по-голямата си част тази половина предоставя обработваема площ. Средната височина е по-малка от 1000 стъпки и само 3% от общата територия е разположена по-високо от 3000 стъпки над морското равнище. Южна и Югоизточна България, които съставят малко повече от половината от страната, са значително по-хълмисти. Там се намира една голяма, плодородна и много производителна равнина, която обхваща добре водоснабдената долина на река Марица и нейните притоци и която по своето плодородие напомня огромна градина, особено през пролетта и в ранното лято. Прилична на клин, на югоизток тя е обърнала широката си основа към Република Турция и – простирайки се на северозапад почти до Югославия – тика острия си нос между Балканската верига отгоре и масивите на Рилските скали под нея. Последните са огромна група горди възвишения, които, навирили върхове, изпълват целия югозападен ъгъл на страната, създавайки най-изящните гледки в България. Най-красивата от тях е връх Мусала, висок 9800 стъпки, който се извисява над всичко останало на Балканския полуостров с изключение на връх Олимп в Гърция и връх Шар в Югославия, като величествено насочва течението на десетина големи реки, разпращайки ги, както му се поревне⁶, ту на север, ту на юг, ту на изток или запад. А в дълбините на тази планинска китка, недалеч от нейните голи мрачни върхове, ще откриете много, много студени и

⁶ Пореввам – пожелавам, поисквам нещо или някого. – Бел. рег.

много бистри езера, по чиито пустеещи брегове се виждат хижички, предназначени да приютяват гръзки туристи. В тесните долчинки и миниатюрни равнини по слънчевите склонове на тези планини се отглежда най-добрият тютюн в света, а много големи гори засенчват по-ниските склонове. В основата на едно от най-дълбоките дефилета, притиснат от всяка страна от надвиснали, скупчени един в друг планински върхове, се намира един от най-старите и най-живописни манастири на целия Балкански полуостров.

България е богата на реки, много от които се стичат от север, от Балканската верига, направо в Дунава; същевременно цяла мрежа от грузи, прилични на широко разперени пръсти на ръка, напояват южния равнинен триъгълник и се вливат в Марица, за да продължат заедно с нея към Егейско море. Макар потоците им да се използват почти изцяло от предприемчиви градинари за гонейде примитивно напояване и макар да се увеличава броят на електростанциите и модерните турбини, голяма част от енергийното богатство продължава да се пилее. В крайна сметка благодарение на тези рекички електричеството ще навлезе в половината градове и села из страната и не след дълго в последните седмици на лятото водата от речната система на Марица ще започне да се използва за напояване на хиляди акра първокласна почва.

Но главното природно богатство по повърхността на България са горите, главно в планините по южната и югозападната част на страната. Почти без изключение горите са собственост на Държавата и на общностите. Турците, след половин хилядолетие господство, са оставили България, както и другите гържави, подчинени от тях навремето, почти лишени от гори, а от Освобождението на България до днес презалесяването не е стигнало особено далеч. И въпреки това 10 630 квадратни мили или 27% от цялата площ на страната са покрити с гървен материал, който осигурява на хората по-голямата част от необходимите им строителни запаси. Всяка година се изнасят 2 218 653.8 фунта строителни материали, в сравнение с вноса от 124 550 978

фунта, по-голямото количество от който игва от съседната гържава Румъния.

Много голяма част от незалесената площ на България е обработена, а именно 14 971 квадратни мили или 38% от общата повърхност на страната. Ако към тази земя, която е подложена на обработка, се добави и площта на големите общински пасища, общата повърхност, предоставена за земеделски цели, стига до 48%.

В повечето случаи почвата е доброкачествена, а климатът – здравословен и плодороден. В България няма случаи на пълно загиване на годишната реколта. Няма пустини, няма безплодни райони. Годишно падат 25 инча гъжг, горе-долу като в щата Минесота. По количеството гъжг България заема средно място сред европейските гържави. Температурите в България много наподобяват тези в щата Ню Йорк. Летата са много горещи, зимите са студени. Често валежите в най-плодородната долина на България – долината на река Марица – са недостатъчни, за да се стигне до максимална реколта, и по тази причина напояването трябва да бъде подпомогнато чрез запасите в планинските резервоари.

Близо половината от повърхността на страната е частно притежание; тази земя е сравнително равномерно разпределена между собствениците, а останалото принадлежи на гържавата, на селата, на градовете, на окръзите, на училищата и на черквите. Разпределението е приблизително следното: общините притежават 25%, гържавата – 8%, училищата – 1%, черквите, манастирите и джамиите – пог 1%; 17% са неизползваеми.

България разполага с изобилие от отлични летни курорти, от които няколко са на Черно море, много – в планините; има голям брой, които са към минералните извори, изобилстващи в страната. Повече от сто от тези извори, пръснати по цяла Южна България, все още са предимно неоползотворени, а голяма част от тях не са дори проучени още, независимо че десетки се използват активно от местните жители, а шест са снабдени с най-добрите съвременни удобства и се посещават от хиляди хора от всички части на страната,

които намират изключителна помощ в целебните им води. А има и госта места в България, където жените редовно перат в горещите извори, някои от които са снабдени и със съвременни перални съоръжения.

Страната е богата на минерални залежи, по-голямата част от които още не са проучени. Има съществени залежи на сол, въглища, много олово и цинк, както и на мег, нефт, манган, дори сребро. Без изключение те са собственост на гържавата, която предава определени райони на частни компании за проучване и експлоатация. Използването на подпочвените богатства още не е напреднало особено, но бележи бърз напредък и се доказва като източник на сериозно богатство.

* * *

Повечето българи продължават да живеят в провинцията. В страната има общо 93 града, от които едва десет имат към 25 000 жители. От друга страна, съществуват 5756 села, в които живеят 80% от цялото население.

Най-големият град е София, столицата, разположен в западната част на страната, в голяма равнина, разстнала се в подножието на планината Витоша, висока 7544 фута. София е много гревно селище и търговски център, известен в гревността под името Сердика. През вековното турско владичество този център обаче запада напълно и когато България е освободена преди петдесет години, не е нищо повече от незначително ориенталско поселище с неравни вити улици и едноетажни къщички. През последния половин век обаче градчето се променя напълно и се превръща в един от най-големите и най-привлекателни градове на Балканите. През последните две десетилетия се разраства изключително бързо и увеличава населението си от 102 812 души през 1910 г. до 154 025 през 1920 г. В днешно време наброява 230 000 души.

За център на днешния културен и граждански живот в София може да се сметне голямата сграда на Парламента, заобиколена на по-къси или по-дълги разстояния от минис-

терства и чуждестранни легации, както и от сградите на Академията на науките, Светия синод, катедралата „Александър Невски“, която безспорно е най-изящното черковно здание на Балканите и принадлежи към забележителностите на Европа; на Държавната печатница и на няколко музея; на Университета (след приключване на строителството му той ще се състои от поредица големи сгради, от които до момента е завършена само една). Между всички изброени сгради и бизнес центъра на столицата са разположени Царският дворец и заобикалящата го градина; в покрайнините на града през последните няколко години израснаха повече от 200 фабрики, представляващи различни индустрии. Едно от най-поразителните здания е това на новия Народен театър, който притежава най-съвременните съоръжения на Балканите и който приютява граматичния и оперния театър. През последните пет години бяха построени и голям брой високи жилищни кооперации – собственост на живеещите в тях, в които всяко семейство притежава отделен апартамент. Най-високата постройка в София е Вегетарианският дом, съчетаващ ресторант и апартаменти; сегеметажен, на стойност 60 870 долара, току-що издигнат от кооперативно гружество, чиито членове са последователи на Толстой и са основали организацията си преди дванайсет години като много скромно начинание, главно в полза на бедни студенти, с капитал от общо 3261 долара.

София разполага с качествена трамвайна мрежа, на разположение ѝ е също гостатъчна и евтина електрическа енергия, която има два източника и смъква от Рила планина, прекарвайки я покрай Витоша, запас от най-чиста вода в неизчерпаеми количества. Градът е разположен на главния железен път, който слиза по цялото разстояние от Лондон до Константинопол и скоро ще се разположи по още един важен железен път – линията, която ще минава през шест държави и се строи, за да свърже Балтийско със Средиземно море.

В София има много добре поддържани паркове, един от които е същинска гора и приютява най-привлекателното градско игрище южно от Букурещ и източно от Любляна.

Животът в София е точно отражение на духа на жителите. Не е обременен от екстравагантност и в никой от тамошните магазини няма да видите щедра изложба на луксозни стоки. Не се характеризира с веселби, след полунощ повечето от улиците са тихи. Жриците на удоволствията, които гъмжат в повечето европейски градове, почти не са видими в София, макар да съществуват няколко кабарета, посещавани главно от чужденци. Най-оживено е привечер, когато магазини и канцеларии затварят и всички младежи в града се обличат в най-хубавите си грехи и отиват „на движение“ – тоест разхождат се нагоре-надолу по най-красивата улица – „Цар Освободител“. Това е времето, по което всички коли по този общински булевард спират, тъй като две почти непрекъснати колони младежи обикалят от Двореца на мила разстояние до Борисовата градина. Ако искате да срещнете приятел, може да сте почти сигурни, че рано или късно ще го намерите в този вечерен парад или пък ще срещнете някого, който го е срещнал. Едва когато тази вечерна разходка приключи, а именно към около осем или девет часа вечерта, софиянци се прибират да вечерят. Всеки голям град в България разполага с подобна главна улица, на която жителите излизат вечер да подишат въздух, да чуят последните новини, да се осведомят за най-новите моги и да срещнат младежи от противоположния пол, за които са им говорили техни приятели.

Друго място, на което може да сте сигурни, че в крайна сметка ще намерите приятеля си, са многобройните кафенета. Всяка вечер писателите се срещат в едно кафене, журналистите – в друго, деловите люде – в трето, а и всяка политическа партия си има определено кафене. Да се „прошеташ по „Царя“ с всички и да се отбиеш в своето кафене, е част от обичайната програма за деня, всъщност главната част, към която се пригаждат всички груги. И докато размахвате бастончето си по улицата, разменяйки остроумни реплики с приятели или отпивайки от турското кафе, чашка от което ви струва два цента, изслушвате стихотворението, четено от ваш колега, оплювате написаното от ваш съперник или обсъждате бъдещите договори, които някое от минис-

терствата планира да подпише; или пък твърдите със сигурност, че предстои на власт да гоиде вашата партия – се изпълват с увереност, че не сте просто незначителна частичка от заобикалящия ви значим свят. А е и освежаващо да гледате около себе си толкова много добре облечени хора, макар да знаете, че са облечени в най-добрите си грехи, притежавани от години и променяни съответно според изискванията на всеки сезон; и се поддавате на най-примамливия и безвреден порок: да седите на обичайното си място до кръглата масичка пред чашка гъсто тъмно кафе с миниатюрни мехурчета по повърхността и с удоволствие и шумно да сърбате горещата вкусна течност. Тази вечерна разходка и ленивият сеанс с чашките кафе значително забавят темпото на живота и ви заставят да отлагате за следващия ден многото неща, които определено е трябвало да свършите днес... само че кой може да каже с увереност колко по-важни са всъщност въпросните много неща от тази чашка вкусно кафе за два цента? Може би не е никак немаловажно постижение да седите пред всичките онези загадки, които трескаво се стараят да ти се натрапят, и спокойно да ги отхвърляш, без граматични жестове, без ни най-малко угризение на съвестта. Във всеки случай всяка нация от югоизточноевропейската боя, прогонила галеч от границите си „непоносимия турчин“, си е направила труда да загържи неговата изпита с блаженство чашка превъзходно кафе... от което винаги те заболява глава.

Вторият по големина български град – бихме могли дори да го определим като втората българска столица – е Филипополис, Пловдив, който се намира в южната част на Централна България, събран в главоблъсканица от улици около три скалисти възвишения, издигащи се направо от широката равнина около река Марица. Там има съществен брой големи тютюневи фабрики; освен това градът е център на търговия със земеделски продукти.

По-интересно и по-оживено – макар и галеч не толкова богато – е българското пристанище в северната част на Черно море и трети по големина град в страната (да не

споменаваме освен това, че хората отиват там главно на морски бани): става дума за Варна, на брега на Черно море, град с 69 000 жители. От десетки години Варна е много оживено търговско средище, през което преминават огромни количества зърно, изпращано от плодородните равнини в Североизточна България към целия външен свят. Когато обаче към приключването на Световната война⁷ амебата на българската географска карта неочаквано се сви, оставяйки златните поля на Добруджа в притежание на Румъния, Варна остана с пустеещи кейове и празни складове. В резултат решително започна да се преобразува от град на печеливши труг в център на доходоносни игри. Удобни и привлекателни казина и бани бяха изградени по чистите, покрити с пясъци черноморски крайбрежни склонове, създавайки едиг от най-фините плажове на територията на шестте морета, които мият бреговете на Балканския полуостров. Тези плажове са посещавани всяко лято от хиляди чехи, поляци и румънци, а всички български влакове, понесли през сезона пътници към Варна на цена половин цент за мила, са претъркани с ученици, учители, работници, художници, писатели, гържавни служители, политици и груги, излезли във ваканция, размечтани за кафяв загар и повярвали във вълшебната мощ на ултравиолетовите лъчи. Всичко това превръща Варна в най-веселото и най-оптимистично място в България.

Варна е галеч по-оживено място от посестримата си, разположена на 139 мили северозападно: Русчук или Русе, с 46 500 жители. Това е много спретнато, спокойно и привлекателно градче, което английските литературни критици преназовават „село“ в момента, в който се спомене, че там се е родил знаменитият писател Майкъл Арлен⁸. Само гето никой

⁷ Тук и навсякъде в текста под названието „Световна“ се визуира Първата световна война. – Бел. прев.

⁸ Псевдоним на Дикран Куломджиян (1901 – 1956) – роден в Русе арменски писател. Автор на многобройни есета, разкази, новели, пиеси и сценарии, той стига върха на славата са през двайсетте години на XX в., докато живее и пише в Англия. Към края на кариерата си става известен и с политическите си сатири. – Бел. прев.

русчуклия не би бил доволен да чуе, че четвъртият по големина град в българското царство бива омаловажен по такъв начин.

Русе се намира в крайния североизточен ъгъл на страната, на брега на Дунава, и е най-голямото речно пристанище в България. Гордее се с чисти улици, спретнати сгради и предприемчиви граждани и разполага със значителни количества извънредно качествени, а и много евтини селскостопански и градински стоки, които госта румънци са готови да купуват, прекосявайки реката. Когато бъде завършена връзката от Полша до Гърция през България, Русе ще забогатее още повече и ще придобие още по-голямо значение.

Единственият груз български град, който има 35 000 жители, е Бургас, второто по големина морско пристанище, който се разраства много бързо и като делови център вече е надминал по-големия си съперник Варна. Бургас също е разположен на черноморския бряг, но е на юг от Балканската верига и се намира на 155 мили северно от Константинопол.

* * *

Това са главните български градове: населението на само един от тях стига 100 000 и само пет имат повече от 30 000 жители. Останалите са провинциални поселища. Това ви дава възможност да си представите България: селска страна, страна на ниви и лозя, на плодни и зеленчукови градини, на изобилно плодородие, чиято продукция съперничи на най-добрата в Европа. Страна, в която текат реки от мед и мляко; която предлага възможно най-добри неща за ягене. От деня през ранната пролет, в който пазарите започват да почервеняват от ръчно плетени върбови кошници, препълнени с гигантски ягоди, през сезона на розите и сезона на черешите, през изобилието от диви ягоди и малини, боровинки и къпини, през буквално потоците от пъпешки и любеници, ябълки, круши, кайсии, сливи – в огромни количества, които затрудняват брането им; през червените гренки, събирани от диви храсти, за да се правят от тях непогража-

еми сладка, през какви ли не от най-фините сортове грозде, което расте навсякъде в огромно изобилие... през всичките тези сезони, та чак докато падне сняг, България ви предлага най-избраните деликатеси, които слънцето, гъждът и почвата са в състояние да гоставят, на цени, несъществуващи никъде другаде в Европа.

Да не говорим, че красивите планински възвишения, горите планински върхове, странните форми на мрачните скали, стръмните пропасти, обраслите в трева хълмове, тъмните мълчаливи гори и пенливите водопади напълно заслужават всички онези хвалебствия, които българите им поднасят в песните си. А и с всяка изминала година се откриват нови щедри източници на подземни богатства. България е много добро място за живеене, земя, в която, веднъж посетил я, човек мечтае да се завърне.

ГЛАВА III

КАКВИ СА ХОРАТА

От общо 5 766 000 души (по изчисления от 1929 г.), населяващи България, 520 339 (според преброяването от 1920 г.) са турци, чиито прагеди са се установили тук през петте века мюсюлманско владичество. Макар сравнително големи потоци турско население да са напуснали България непосредствено след Освобождението на страната преди половин век, миграцията е спряла и по-голямата част от турците са останали там, където са били дотогава; в момента броят им се увеличава, вместо да намалява.

България е единствената балканска гържава, бивша погопечна на Султаните, където съществува подобно положение. То е поразително свидетелство за степенята на търпимост у българите. В страната има 42 074 гърци, 43 209 евреи, 57 312 румънци, 11 509 арменци и 9080 бежанци от Русия. На практика всички останали са българи – на брой 4 822 791 в пределите на самата България и повече от милион извън – в съседните гържави и в Америка.

И кои са тези българи? Що се отнася до този въпрос, можем да се запитаме и: ами кой съм аз? Кои са хората наоколо ни? С други думи: кой е американец, французин или гърк? Всички хора са смесица от щамове на много раси. Чисти раси не съществуват. Когато поискаме да опишем която и да било национална група, ще ни се наложи да правим сложни чертежи. А общите характеристики, които прикачаме като табелки към отделните народности, означават твърде малко.

По-специално на българската табелка е изписана гумичката „славяни“, което ще да ни уведоми, че българите принадлежат към великото семейство, доминиращо Източна Европа и Северна Азия. В света съществуват повече от 150 000 000 славяни, които съставят групи, преобладаващи в Русия, Полша, Чехословакия, Югославия и България. Славяните владеят територия, простираща се на 6 763 800 кв. мили, тоест на 12% от повърхността на планетата. Земите им в Европа заемат 49% от континента ни. Няма никакво съмнение, че са една от трите най-съществени расови групи в Западния свят; другите две са латинските нации и англо-германските народи.

Освен това не е толкова важно да определяме дадена расова група като англосаксонска, латинска или славянска, тъй като местните най-разнообразни условия оказват много по-силно влияние от това на кръвта; да не говорим, че в много случаи кръвта е поразредена. Банкер от Париж се оказва брат на номада овчар, залутал се нейде из македонските планини, който пък се води влах; но макар двамата да принадлежат към латинското племе и да говорят сходни езици, общият им латински произход не означава почти нищо. Панславянското движение и многобройните конгреси на латинските раси са чаровни поводи за банкети, приятни пътувания и красноречиви изказвания, но основанията за тях са оскъдни. Учените слависти водят яростни спорове на тема главни характеристики на славяните и тенденции сред славянските представители и не стигат до съгласие дори по съществените въпроси – като например дали славяните са в основата си ориентали, или оксигентали; същевременно част от учените латинисти почти напълно отричат латинския произход на някои народи от собствените им проучвания; и кой, моля, би гръзнал да твърди, че най-многобройната от всички англоезични расови групи се състои от англичани по произход? Да не би Ню Йорк да е англосаксонски граф? Повечето от представителите на големите семейства, самоопределящи се според расовия си произход, са помежду си едва четиресет и втори братовчеди.

В допълнение към общата слабост и желанието да търсим основни расови родства, трябва да отбележим също, че българите са освен всичко друго и доста специален вид славяни – както, естествено, е и всяка друга група славяни. Те са, така да се каже, славяни по случайност или славяни напук на самите себе си. Просто са пагнали в славянското море и са се славянизирали. Навлезли са в непозната земя и са се женили в многолюдна и жизнена чуждестранна фамилия, в която не са внесли нищо освен името си, а може би и високите скули, тъмната коса и кръглите глави, които са се оказали малко по-кораби, много по-практични и твърде много по-упорити от главите на повечето славяни.

Освен това са не кой знае колко високи на бой, яки на фигура и мургави на лице. Обикновено правят впечатление на неповратливи и определено не са подвижни като повечето от съседите си. Привидно не се вълнуват лесно, предпочитат да прикриват чувствата си и – за да се уверят в нечие твърдение – предпочитат правилото „око да види“. Пагат си подозрителни или недоверчиви; винаги са на особено мнение, гледат да не пропуснат възможност да протестират и да критикуват и са неумолимо настойчиви в исканията си за равенство, демократичност и справедливост в представяните им възможности. Обикновено гържат да се уверят в практическата страна на всяка ситуация и винаги успяват да я употребят в своя полза. През цялата своя история те са били привързани повече към собствената си земя и огнище, отколкото към племенните символи, и не принадлежат към народите, въздигащи национализма в религия. Благодарение на своите предприемчивост, старание и продуктивност са се укрепили в плодородните земи на по-голямата част от Балканския полуостров, но в политическо отношение никога не са владели големи територии. В сърцата си сякаш не таят жажда за завоевания, в печалните си народни песни обикновено не се жалват от униженията в положението си, нито възхваляват военните победи, а потиснати от чуждото владичество, са свикнали да се нагаждат и продължават да съществуват при дори най-тежки обстоятелства,

научавайки чуждия език, възприемайки най-неизбежното от чуждестранния начин на живот. През всички тези векове са запазили свещена лоялност към семейството и нивата, а не към армията и гържавата.

Но не бихте направили по-голяма грешка от това да се оставите всичко гореказано да ви говеде до заключението, че българите са малодушни или лишени от способност да страдат в името на възвишени идеали. Колкото и спорно да звучи, истината е точно обратната. Макар закleti индивидуалисти, българите изповядват ясни прообществени, ако щете – социалистически тенденции. Една четвърт от цялата тяхна обработваема земя принадлежи на гържавата и на общините – територия, която не е западнала забележимо въпреки все по-нарастващото население и глуда на това население за ниви. Трите главни банки в страната са общинска собственост. Гори, пасища, мини и извори обикновено са недосегаема общинска собственост. И е известно, че всеки тип българин – от ваксаджията до професора, член на асоциация и съюзи – брани общностните права и обществените завоевания. Вярно, тези индивидуални и общински тенденции са в постоянен конфликт помежду си, като причиняват разпадане на много организации и прекратяване на много заседания, но общинските тенденции постепенно надделяват навсякъде.

Да не споменаваме, че този идеализъм и тази лоялност към висшестоящите са видни и в религията на българите, а те несъмнено са религиозен народ. Вярно, не се погдват на нежната, бленуваща, пленителна, преобразяваща мистика, която мотивира руснаците – същинските блюстителни на източното православие. Нито се погдват на емоционалната религиозност, изповядвана с такава готовност от румънците; а и никога не са възприемали тържествената и властна свръхестественост, демонстрирана от Католическата църква. Но в продължение на векове религията, макар и внушавана от чуждестранни и поради това по никой начин не всеотдайни свещеници, е била главната духовна и обществена сила, действаща върху българите. Религията е

била тяхно главно вгъхновение, тяхно едигствено насърчение във всички прояви на личното и на общественото им съзнание. Именно по тази причина в практически всяко българско село има черква; в селото черквата и училището са почти без изключение гвете най-красиви постройки. Да не говорим, че постите прогължават да се спазват, че денят на всеки светец се тачи, като се палят свеци, и на свещеника се дава каквото му се полага.

Основа на това благочестие не са нито страхопочитанието, нито някакви естетически тежнения на хората към тамяна; не са позлатени роби и красиви гуми; не е и някаква склонност към теоложки разсъждения; по-скоро се касае до любов към реда, до съзнание за гълг и до склонност към мърра предпазливост. В религията на българите са преплетени много от елементите на протестантството и на старозаветния юдаизъм. За българите религията означава честност спрямо Бога; по-специално сред селячеството съществуването на невярващи е просто немислимо: те съзират Негово присъствие във всеки ден от живота си. Бог им изпраща гържда, слънчевата светлина; Бог е създал реките и горите и за тях е нормално и честно да засвидетелстват своята благодарност за всичко това по подходящ начин. Защото, ако не го сторят, много вероятно ще последват градушки, гръмотевици, вълци, мишки и зли гухове. Следователно българите дават Богу всичко, що му гължат. Като разумни и мърри хора, те не може да не го сторят. Знаят, че е безполезно да се опитваш да надхитриш Бог.

А освен всичко груго българите имат нужда от висш съдник, който да налага нравственост, да подгържда наложените традиции и да гарантира основно равенство в установения ред. Бидейки стриктни и властни, изпълнени с извънредно почитание към повелята на гълга, те искат да са сигурни, че Бог застава заг тях. Не се боят от Църквата; не ги разяжда жаждата да служат на Божия гом, не оставят кой знае какво имущество на манастирите, които по наше време са на практика празни; не разрешават Църквата да